

використання паперу низької якості, занадто малих розмірів шрифтів, застарілі новини, занадто велика частка передруків з Інтернету. Сама структура друкованої релігійної періодики є подібною до структури релігійного Інтернету: офіційні видання; видання прес-служб; неофіційні видання.

Релігійне телебачення і радіомовлення - не надто поширене явище. Пов'язано це передусім з вкрай значними фінансовими витратами на створення таких медійних проєктів. В українському ефірі більш поширені регулярні конфесійні передачі, проповіді, трансляції в прямих ефірах релігійних служб, заходів за участі церковних першоієрархів.

Варто відзначити, що поступове чисельне зростання релігійних ЗМІ супроводжується зростанням і якісним, хоча й не таким швидким, як хотілось би. Адаже релігійним медіа потрібно висвітлювати релігійну тематику із врахуванням: по-перше, релігійних догматів; по-друге, подавати інформацію адаптовану і придатну для сприйняття не лише вірними цієї релігії, але й тими, хто просто цікавиться релігійним життям.

І. ПАХОМОВ (Біла Церква)

РЕЛІГІЙНІСТЬ ЗАСУДЖЕНИХ-РЕЦИДИВІСТІВ В УМОВАХ СЬОГОДЕННЯ

За нинішніх умов переходу суспільства від світогляду модерну до світогляду постмодерну неминуче змінюється релігійність людей. Безумовно, це стосується і засуджених до позбавлення волі як частини українського соціуму. Криміналізація суспільства не сприяє зменшенню рівня злочинності, тому кількість засуджених до позбавлення волі не зменшується. Серед них більше половини (біля 80 тис. осіб) складають засуджені-рецидивісти. Пенітенціарна практика показала, що переважна більшість з них мають кримінальні, психологічні, педагогічні, моральні та медичні відхилення. Тому, на думку працівників установ виконання покарань, це найскладніша категорія засуджених, які негативно ставляться до будь-яких форм і методів виховної роботи, особливо до морального виховання [Скоков С.І. особливості вивчення особистості рецидивістів та попередження повторної злочинності // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – Вип..1. – К., 1998].

Одним з напрямів морального виховання засуджених є формування у них релігійних цінностей, насамперед християнських. Така робота була розпочата християнською церквою вже в I ст. У IV ст., коли християнська церква стала державною, ця робота стала обов'язком духовенства. Питання про духовну роботу із засудженими неодноразово розглядалися на Вселенських церковних соборах, але у середньовіччя увага до проблем засуджених з боку католицького духовенства значно зменшилася у зв'язку із введенням інквізиції. Лише у XVI ст. духовно-просвітницька робота з боку католицької та протестантської церков була поновлена. Тому у кожному рішенні майже всіх міжнародних тюремних конгресів, які почали проводитися з 1845 р., зазначалося на необхідності духовного відродження засуджених і співпраці з релігійними організаціями.

Досить значний досвід взаємодії церкви і пенітенціарної системи має і Україна. Починаючи з XI ст. Православна Церква надавала засудженим духовну підтримку, а у XIX ст. у кожній українській в'язниці був священник, який займався духовним вихованням в'язнів та співробітників. Після 1917 року взаємодія установ виконання покарань з релігійними організаціями була припинена і знов розпочалася лише на початку 1990-х років. Ця взаємодія базується на ряді нормативно-правових актів, як міжнародних (Європейські в'язничні правила, Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями та інші), так і українських (Закон «Про свободу совісті та

релігійні організації», Кримінально-виконавчий кодекс, Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань, накази та методичні рекомендації Державного департаменту з питань виконання покарань) [Збірник нормативних документів і методичних рекомендацій з питань організації виховної та соціально-психологічної роботи серед осіб, засуджених до позбавлення волі. –К., 2002].

На даний час Державний департамент України з питань виконання покарань співпрацює з 25 релігійними спільнотами, які надають допомогу працівникам установ виконання покарань у духовному вихованні засуджених. Звітні дані Державного департаменту України з питань виконання покарань свідчать, що, як правило, в кожній установі кримінально-виконавчої системи України (колонії, СІЗО, виправному центрі, ЛТП) побудована і функціонує молитовна кімната, у 65 установах побудовані храми або каплиці. Як правило, кожен установу відвідує православний священник (майже скрізь – УПЦ МП, іноді – УПЦ КП). Представники РКЦ або УГКЦ відвідують кілька установ Західної України та Донецької області. Мусульмани – кілька установ Криму та Донецької області. Майже всі установи відвідуються представниками протестантських конфесій, навіть кількох.

Як свідчать наші дослідження, кожен установу виконання покарань відвідує від двох до восьми релігійних організацій, які здійснюють духовну роботу із засудженими. Постає питання, як впливають ці організації на релігійність засуджених, насамперед найбільш криміналізованої їх частини – засуджених-рецидивістів.

Дослідження українських релігієзнавців свідчать, що релігійність є складним, багатосистемним, поліфункціональним та динамічним феноменом, постійно трансформується як на суспільному, так і на індивідуальному рівні. Ця категорія операційно інтерпретована, тобто визначається за допомогою певних якісних і кількісних емпіричних показників (ступінь, рівень, стан, характер та динаміка релігійності), які визначаються за допомогою критеріїв релігійності, тобто показників, що фіксують релігійність окремих особистостей, таких, що дають можливість відокремлювати віруючих від невіруючих.

Проблема критеріїв релігійності залишається недостатньо розробленою як на емпіричному, так і на теоретичному рівнях. У науковців немає єдиного підходу до вирішення цієї проблеми. На думку одних дослідників, для фіксації релігійності достатньо лише вивчення різних видів і форм релігійної поведінки, зовнішніх соціальних релігійних виявів. Існують позиції, згідно з якими релігійність можна дослідити, виходячи лише з суб'єктивного ставлення індивіда до релігії – самоідентифікації. Інші при визначенні релігійності першочергового значення надають наявності у свідомості особи певних релігійних ідей. Дослідження релігійності, зважаючи на те, що вона є складним системним комплексом, повинно спиратися на систему критеріїв, а не на один, окремо взятий.

Метою дослідження був аналіз релігійності сучасних засуджених-рецидивістів. Завдання ускладнюється тим, що в системі виконання покарань України не проводилося систематичних лонгітюдних досліджень релігійності засуджених, які можна порівняти з сучасними показниками їх релігійності. Тому ми можемо лише порівняти показники релігійності засуджених та інших громадян, які брали участь у соціологічних дослідженнях.

Дослідження релігійності засуджених-рецидивістів проводилося Білоцерківським училищем професійної підготовки працівників кримінально-виконавчої системи України у 2007-2008 рр. як масове анкетне соціологічне опитування. Опитано 538 засуджених-рецидивістів віком понад 18 років, які відбувають покарання у виправних колоніях середнього рівня безпеки. Вибіркова сукупність квотна, територіально-поселенська, репрезентативна за основними соціально-демографічними ознаками. Стандартне відхилення при достовірних 95 відсотках становить 1,5-2,5 відсотка.

Опитування показало, що соціально-демографічні показники опитаних засуджених-рецидивістів досить варіативні: вік від 18 до 60 років (середній вік 35 років), 87% респондентів працювали до засудження (але 75% - у попередніх місцях позбавлення волі), 58% одружені і 39% мають дітей (але 36% відносин з родинами майже не підтримують), 81% мають середню освіту, 75% зловживали до засудження алкоголем та 12% - наркотиками, 79% опитаних мають 2-3 судимості, середній термін перебування в місцях позбавлення волі – 8-10 років.

Переважає більшість опитаних (79%), вважають, що причиною злочину стало суспільство, а не вони самі, тому переважна більшість (86%) не визнає провини у скоєному злочині, вважають міру покарання несправедливою, не висловлюють каяття і не мають бажання назавжди покінчити зі злочинним життям. На думку більшості опитаних (71%), від злочину людину може утримати лише нормальний рівень життя, соціальна допомога, наявність високооплачуваної роботи, а не страх Божий чи моральні імперативи.

Деяка частина респондентів (23%) вважає, що життя не має сенсу, а інші бачать сенс життя у досягненні матеріальних благ для себе та близьких. Лише 3% респондентів бачать сенс життя у духовному самовдосконаленні.

Більшість опитаних засуджених (61%) працюють на різних об'єктах установ виконання покарань, 34% регулярно займаються фізкультурою, але 88% зізналися у наявності шкідливих звичок (паління та вживання чифіру). Переважає більшість (79%) зізналися, що мають стягнення за порушення режиму відбування покарання.

Аналіз відповідей респондентів дозволяє зробити їх типологічний поділ на шість груп залежно від їх релігійності (глибини віри та воцерковленості): 1. Глибоко віруючі воцерковлені засуджені. 2. Поверхово віруючі зовнішньо воцерковлені засуджені (ритуалісти, конформісти, продовжувачі родинних традицій). 3. Невизначені (між вірою та невірою) не воцерковлені засуджені. 4. Байдужі до віри та церкви засуджені. 5. Невіруючі засуджені. 6. Атеїсти.

Для першої типологічної групи глибоко віруючих воцерковлених засуджених-рецидивістів характерне поєднання глибокої внутрішньої віри з зовнішніми ознаками релігійності (регулярне відвідування богослужінь, активна участь у житті релігійної общини установи), неухильне виконання релігійних догматів. Їх соціальна поведінка збігається із стереотипною поведінкою релігійної ідентичності. Серед респондентів їх доля незначна – 2.6%. Усі вони конфесійно визначені: протестанти – 1%, православні – 0,5%, інші (греко- та римо-католики, мусульмани) – 0.1%. Серед студентської молоді [Свистунов С.В. Сучасні зміни позаconfесійного поля комунікації // Релігія і церква в сучасних українських реаліях. – К., 2007. – С.130] та дорослих громадян [Релігія і Церква в сучасній Україні // <http://risu.org.ua/ukr.religion.and>] доля цих людей вдвічі більша.

Більшість опитаних віруючих воцерковлених засуджених-рецидивістів (63%) повірили в Бога під час відбування покарання, а регулярно стали відвідувати церкву саме у колонії (85% опитаних), хоч 25% виховувалися у релігійних родинах, а 18% регулярно відвідували церкву і до засудження. Звістку про їх воцерковлення більшість рідних прийняли нормально (74% опитаних), у 35% внаслідок цього значно покращилися відносини з рідними та близькими, зміцнилися родинні стосунки.

Усі опитані засуджені цієї групи згодні, що віра в Бога може докорінно змінити життя людини. Більшість опитаних зазначили, що після воцерковлення вони віднайшли душевний спокій (69%), відбулася переоцінка цінностей (74%), відкрили для себе сенс життя (81%). Щодо мотивації відвідування релігійних заходів усі опитані зазначили моральні мотиви (участь у богослужіннях, спілкування з одновірцями чи представниками релігійних організацій, бажання жити по заповідям Божим, на ділі довести своє виправлення). Усі опитані зазначили, що після звільнення будуть

продовжувати брати активну участь у діяльності християнських общин по місцю проживання і жити згідно з заповідями Божими.

Друга типологічна група віруючих - зовнішньо воцерковлених засуджених-рецидивістів - об'єднує респондентів, які намагаються дотримуватися ціннісних зразків своєї релігійної спільноти, виконувати всі релігійні приписи, але їх віра є лише одним з ідентитетів, який змагається з іншими за управління поведінкою особи. У них зовнішня релігійність домінує над внутрішньою. Більшість з них конфесійно визначені, але не дуже розуміють різницю між православними церквами, а також протестантськими організаціями, тому найчастіше ідентифікують себе як «православний» чи «протестант», належність до певної релігійної протестантської чи православної церкви вважають необов'язковою. Ця група більше представлена (26 %), серед респондентів переважають: православні – 23%, є також інші: греко- та римокатолики – 1%, протестанти – 1%, мусульмани – 1%.

Порівняння з аналогічними показниками для інших груп населення свідчать, що серед студентської молоді таких віруючих 19% [Свистунов С.С. Сучасні зміни поза конфесійного поля комунікацій. – С. 130], а серед дорослих – 65% [Дудар Н.П. Релігійність в українському соціумі: детермінанти і характеристики сучасного стані. – К., 2002. – С. 15]. На наш погляд, така значна різниця між показниками пояснюється тим, що серед 65% респондентів, які назвали себе віруючими, свою конфесійну належність визначили лише 40%, а інші 30% - фактично позаконфесійні віруючі, яких варто відносити до іншої типологічної групи [Див.: Дудар Н.П. Релігійність в українському соціумі. – С. 16].

Половина опитаних віруючих зовнішньо воцерковлених засуджених-рецидивістів (55%) повірили в Бога під час відбування покарання, хоча регулярно відвідували церкву на волі (75% опитаних), а 69% виховувалися у релігійних родинах. Переважна більшість опитаних (78%) згодні, що віра в Бога може докорінно змінити життя людини. Щодо мотивації відвідування релігійних заходів більшість опитаних (65%) зазначили моральні мотиви (участь у богослужіннях, спілкування з одновірцями чи представниками релігійних організацій, бажання жити по заповідям Божим, на ділі довести своє виправлення), але значна доля опитаних (45%) зазначили також і матеріальні (отримання гуманітарної допомоги, можливість отримати житло та роботу після звільнення). Матеріальні мотиви висловили здебільше засуджені-протестанти. Більшість опитаних (67%) зазначили, що після звільнення будуть продовжувати приймати активну участь у діяльності християнських общин по місцю проживання і жити згідно з заповідями Божими.

Ця група засуджених-рецидивістів досить неоднорідна і поділяється на підгрупи:

1. Засуджені, віруючі відповідно до родинних цінностей. У них релігійна ідентифікація відбувається на етапі первинної соціалізації, релігійні цінності засвоюються в родинному колі як модель наслідування вчинків. Серед них переважають православні - 8%, є також греко- та римо-католики – 0.4%, мусульмани – 0.5%.

2. Віруючі-ритуалісти. Для них важливо дотримуватися обрядової частини обов'язків релігійної спільноти; більше ідентифікують себе з церквою, аніж з вірою; є носіями зовнішньої релігійності; їхня віра нестійка: коливається в залежності від визнання церковних цінностей іншими верствами населення. Серед них також переважають православні - 7%, є незначна доля римо- та греко-католиків (0.4%) і мусульман (0.4%).

3. Віруючі-конформісти. Вони вінують (вірніше відвідують богослужіння), віддаючи данину стереотипній поведінці даного часу. Для них характерне прагнення відповідати "прийнятій або популярній релігійній поведінці"; релігійні цінності та моделі поведінки є мозаїчними та уривчастими. Ця підгрупа засуджених

небагаточисельна, тому що релігійні норми, як правило, не співпадають з нормами злочинної субкультури. Серед цих засуджених також переважають православні - 8%, є також греко- та римо-католики (0.2%), протестанти (1%) і мусульмани (0.1%).

До третьої типологічної групи засуджених-рецидивістів відносяться ті, хто вагається між вірою і невір'ям. Вони інколи беруть участь у найважливіших релігійних обрядах, час від часу відвідують релігійні служби у найважливіші релігійні свята. У них відсутня чітко визначена позиція стосовно власного ставлення як до віри, так і до невір'я, проте вони більше тяжіють до переконань і поведінки зовнішньо воцерковлених засуджених. Мають поверхове, фрагментарне уявлення про релігійні ідеї, цінності, піддаючи їх постійному сумніву; досить часто все ж ідентифікують себе з певною релігією. Ця група засуджених найбільша (33%), серед них лише 12% відносять себе до певної конфесії (11% - православної, 0.6% - греко- та римо-католики, 0.4% - мусульмани). Належність їх до певної конфесії вони найчастіше пояснюють обрядом хрещення, а також належністю до певної національності.

Соціологічні дослідження, проведені серед студентської молоді, дають аналогічну долю людей, невпевнених у власній вірі, – 38%, серед дорослих цей показник дещо нижчий – 14%.

Таким чином, загальна доля конфесійно визначених засуджених-рецидивістів дорівнює 39,5% (православних – 34.5%, протестантів – 2%, римо- та греко-католиків – 1.5%, мусульман – 1.5%), але віруючих засуджених майже вдвічі більше - 86%. Таким чином, майже 46% респондентів характеризуються особистісними та позаконфесійними віруваннями. Аналогічний феномен зазначали й інші дослідники релігійності.

Усі опитані засуджені -рецидивісти, що вагаються між вірою і невір'ям, висловили віру у вищу надприродну силу, але вважають необов'язковим участь у богослужіннях та виконання релігійних обрядів. Четверта частина їх (25%) відвідували церкву на волі, але нерегулярно (на великі релігійні свята), 18% виховувалися у релігійних родинах. Більшість опитаних (61%) згодна, що віра в Бога може докорінно змінити життя людини. Щодо мотивації відвідування релігійних заходів, то переважна частина опитаних (88%) зазначала матеріальні мотиви (отримання гуманітарної допомоги, подарунків, які надають протестантські організації). (91%) опитаних зазначили, що після звільнення не планують брати участі у релігійному житті.

Четверта типологічна групи засуджених-рецидивістів (25%) є байдужими до релігії та церкви. Вони майже ніколи не беруть участі в релігійних святах і обрядах; майже не цікавляться релігійним життям; як правило, не порівнюють свою поведінку з релігійними імперативами. Їх неможна вважати зовсім невіруючими, тому що вони припускають наявність певної надприродної сили або мають особистісні позаконфесійні вірування. Своє небажання конфесійного визначення вони, як правило, пояснюють недовірою до традиційних конфесій, відсутності потреби у церкві для спілкування з Богом. Серед студентської молоді та дорослих доля байдужих до церкви і релігії респондентів удвічі менша (11-14%) .

Більшість опитаних засуджених-рецидивістів, що є байдужою до віри та релігії (59%), висловила віру у вищу надприродну силу, але вважають недоцільною участь у богослужіннях та виконання релігійних обрядів. Деяка доля їх (21%) виховувалися у релігійних родинах, тому відвідували церкву на волі, але нерегулярно (на великі релігійні свята). Більшість опитаних (55%) згодна, що віра в Бога може докорінно змінити життя людини. Щодо мотивації відвідування релігійних заходів переважна кількість опитаних (95%) зазначили матеріальні мотиви (отримання гуманітарної допомоги, подарунків, які надають протестантські організації). Переважна більшість опитаних (96%) зазначала, що після звільнення не планують приймати участі у релігійному житті.

П'ята типологічна група (7% респондентів) складається з невіруючих

засуджених, яким як правило, не властиві релігійні ідентитети і практики; характерна позиція критики релігійних практик і заперечення їх доцільності, проте не заперечують існування деяких релігійних тверджень, зокрема душі, гріха, навіть певного трансцендентного начала. Серед студентської молоді та дорослих доля невіруючих респондентів вдвічі більша (16-20%).

Значна доля опитаних засуджених-рецидивістів, що є байдужими до віри та релігії (59%), висловили віру у вищу надприродну силу, але вважають недоцільною участь у богослужіннях та виконання релігійних обрядів. Деяка доля їх (21%) виховувалися у релігійних родинах, тому відвідували церкву на волі, але нерегулярно (лише на великі релігійні свята). Більшість опитаних (55%) згодна, що віра в Бога може докорінно змінити життя людини. Щодо мотивації відвідування релігійних заходів, то переважна більшість опитаних (95%) зазначала матеріальні мотиви (отримання гуманітарної допомоги, подарунків, які надають протестантські організації). Переважна більшість опитаних (96%) зазначала, що після звільнення не планує брати участь у релігійному житті.

Шоста типологічна група засуджених-рецидивістів (атеїсти) – ніколи не здійснюють релігійних практик, не вірять в існування Бога чи будь-якого іншого сакрального начала. Таких засуджених небагато (3%). Аналогічні показники отримані і для студентської молоді та дорослих (4-5%).

Таким чином, сучасна релігійність засуджених-рецидивістів як духовний феномен характеризується поліконфесійністю, домінуванням християнської традиції, поліфункціональністю, неоднорідністю, незавершеністю, неоднозначністю, дисгармонічністю між кількісним підняттям та невідповідним якісним наповненням. Для більшості віруючих засуджених-рецидивістів релігія є засобом задоволення їх духовно-моральних потреб, відволікає від буденних турбот і життєвих негараздів, знімає кризовий стан, надає їм сенс життя. Переважна більшість респондентів, незалежно від їх ідентифікацій щодо віри, демонструє своє позитивне ставлення як до інституційної релігії, так і до позаінституційної чи позаконфесійної віри. Тому більшість опитаних прагне релігійної ідентифікації як віруючі (62%).

Дослідження показало, що серед опитаних засуджених-рецидивістів переважає масовий тип релігійності (59% респондентів), які ідентифікують себе як віруючі, але навряд чи можна їх назвати такими згідно з традиційною релігійною догматикою. Їхня релігійність є нестійкою, розмитою, фрагментарною, синкретичною (з поєднанням елементів різних релігійних традицій і моди, магичності та релігійних цінностей), конформістською. Воцерковлений тип релігійності представлений у небагатьох респондентів (2.6%), які характеризуються сталою внутрішньою і зовнішньою релігійністю.